

НЕПРЯМІ МАТЕРІАЛЬНІ ПРЕЗУМПЦІЇ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Розкрито сутність непрямих матеріальних презумпцій у конституційному праві України, проведено їх класифікацію, охарактеризовано основу формування, а також проаналізовано їх вплив на правозастосовчу практику.

Ключові слова: принцип, доказовість, імовірність, норма права, судження, презумпція, непряма матеріальна презумпція конституційного права, правове регулювання.

Постановка проблеми. Використання презумпцій у механізмі правового регулювання розглядається як один зі способів пізнання об'єктивної дійсності. Необхідність застосування презумпцій у праві пояснюється наявністю у них праворегулюючих властивостей, оскільки їх застосування сприяє стабільності, пришвидшенню та спрощенню процесу правового регулювання [1, с.24], дозволяє застосовувати готові, типові висновки до певних ситуацій, що повторюються [2, с.13-14]. У теорії конституційного права презумпції ще не знайшли свого належного висвітлення й, відповідно, науковообґрунтованого застосування. На подолання такої прогалини спрямоване наукове висвітлення існуючих непрямих матеріальних презумпцій конституційного права.

Ступінь наукової розробки проблеми. Одним з перших відомих досліджень презумпцій були праці Д. Меєра „О юридических вымыслах и предположениях, о скрытых и притворных действиях” 1854 року, І. Оршанського „О законных предположениях и их значении” 1874 року, Г.Ф. Дормідонтова „Классификация явлений юридического быта, относимых к случаям применения фикций” 1895 року. Найбільш повним дослідженням презумпцій стала праця німецького професора Букгарда „Civilistische Präsumtionen” 1866 року.

У період радянського та пострадянського права питаннями презумпцій займалися В.К. Бабаєв, М.С. Строгович, К.С. Юдельсон, С.В. Курильов, М. Гурвіч, В.Б. Ісаков, Ю.А. Серіков, А.Д. Керімов, В.О. Лучин та ін.

Мета статті полягає у дослідженні непрямих матеріальних презумпцій у конституційному праві України, адже їхнє значення у цій галузі права настільки важливе, що навіть окремі принципи конституційного права беруть свій початок саме з правових презумпцій. Зокрема, такі непрямі презумпції, як знання закону, істинності судового рішення стали основою для формування відповідних конституційних принципів права.

Виклад основного матеріалу. Конституція займає особливе місце в системі законодавства будь-якої держави. Її норми вражають своєю різноманітністю, вони фіксують сформовані суспільні відносини, забезпечують їх стабільність та розвиток. Завдяки цьому її зміст є перешкодою для утворення і розвитку негативних явищ і процесів, що можуть набувати розвитку у суспільстві [3, с. 42]. Регулювання конституційних відносин, поряд із застосуванням традиційних важелів впливу, допускає імплементацію у правову систему регулювання презумпцій з подальшим їх закріпленням і розвитком у нормах різних галузей права.

Правові презумпції, закріплені в нормах конституційного права, є найбільш важливими правовими презумпціями, серед яких варто виділити такі: непрямі презумпції невід'ємності прав і свобод людини, недопустимості обмеження невідчужуваних прав і свобод, невизнання зворотної дії закону, що погіршує становище особи, презумпцію добросовісності особи. Зміст конституційних презумпцій формують закономірні припущення про юридичні факти, події, явища, властивості, що мають конституційне значення, спонукають суб'єктів до належної поведінки та діють відповідно до їх офіційного спростування.

Базою для виведення непрямих конституційно-правових презумпцій є конституційні принципи. У вигляді принципів конституційного права закріплена значна частина непрямих презумпцій цієї галузі.

Такі презумпції, як презумпція знання закону, презумпція конституційності актів держави, презумпція невизнання зворотної сили закону, що погіршує становище особи, сприяють суб'єктам конституційного права у правильному та ефективному здійсненні своїх прав і обов'язків.

Презумпції конституційного права, як і презумпції інших галузей права, за способом вираження у правових нормах поділяються на прями та непрямі. Характерним для конституційного права є те, що більшість презумпцій цієї галузі саме непрямі, тобто такі, що прямо не передбачені у но-

рмі права, але про їх наявність можна зробити висновки на основі аналізу правових норм.

Важливою класифікацією непрямих конституційно-правових презумпцій є їх співвідношення з принципом об'єктивної істини, яка передбачає поділ презумпцій на умовні (спростовні) та безумовні (неспростовні).

Непрямі неспростовні презумпції конституційного права України ґрунтуються на загальних засадах сучасного конституціоналізму. Так, зокрема, не може оспорюватися те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека, визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України).

У ст. 21 Конституції України встановлено: «Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» [4]. Ця конституційна норма закріплює презумпцію невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини, яка ґрунтується на тому, що будь-яке позбавлення людини її невідчужуваних прав суперечить її природі, оскільки порушує її природний стан.

Іншою непрямою неспростовною презумпцією конституційного права України є презумпція істинності рішень Конституційного суду України. Відповідно до ст. 150 Конституції України, Конституційний суд ухвалює рішення, які є остаточними і не можуть бути оскаржені [4].

Щодо непрямих спростовних презумпцій у конституційному праві України, то вони не спростовують істинність самої презумпції, а лише вказують на неможливість їх застосування до того чи іншого конкретного випадку за конкретних обставин справи.

Відповідно до ст. 57 Конституції України, закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права та обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права та обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними [4]. Так, указана стаття спрямовує на непряму презумпцію знання закону, яка може бути спростована у тому випадку, коли буде виявлено, що закон чи інший нормативно-правовий акт не був доведений до відома населення у порядку, встановленому законом.

За ступенем визначеності конституційні презумпції можна поділяти на імперативні та диспозитивні.

Поділ конституційних презумпцій на імперативні та диспозитивні вказує на те, що презумпції одного виду надають можливість вибору моделі

свої поведінки учасниками правовідносин, а презумпції іншого виду заперечують можливість такого вибору й у категоричній формі спонукають суб'єктів до конкретно визначеної поведінки.

Конституційні презумпції можна також класифікувати за колом відносин, до яких застосовуються ті чи інші презумпції, за їх приналежністю до певного правового інституту конституційного права України.

Така класифікація має важливе практичне значення, оскільки дозволяє правильно застосовувати конституційні презумпції, тлумачити їх зміст у контексті того правового інституту, до якого вони належать.

За вказаним вище критерієм класифікації презумпції поділяються на такі види: 1) презумпції у сфері правового регулювання засад конституційного ладу; 2) презумпції у сфері визначення основних засад правового статусу людини та громадянина; 3) презумпції у правовому регулюванні системи державних органів та органів місцевого самоврядування [5, с. 55-56].

Презумпції у сфері правового регулювання засад конституційного ладу мають важливе значення з огляду на те, що саме вони спрямовують діяльність суб'єктів конституційного права щодо реалізації положень Конституції України, забезпечують стабільність конституційного ладу держави. Державні органи, органи місцевого самоврядування, посадові особи, які приймають владні рішення, повинні керуватися не особистими чи вузько груповими інтересами, а конкретними правовими принципами і враховувати при цьому інтереси всього суспільства, держави, правові приписи та вимоги моралі. Це правило звернене не тільки до правозастосовних, а й до правотворчих органів, які повинні виключати прогалини і протиріччя в праві, що створюють умови свавілля, суб'єктивізму, волонтаризму [6].

У ст. 8 Конституції України проголошено не лише принцип верховенства права, а й такі непрямі презумпції як презумпція конституційності законів та інших нормативно-правових актів: «Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй» [4].

Отже, конституційна норма презюмує, що закони та інші нормативно-правові акти повинні визнаватися такими, що відповідають Конституції України, а отже, й обов'язковими для виконання до того моменту, поки у встановленому законом порядку не буде визнано їх неконституційність, невідповідність Конституції. Завдяки цій непрямої презумпції забезпечується обов'яз-

ковість дотримання норм, закріплених у законах та інших нормативно-правових актах держави.

Презумпції застосовуються для того, щоб установити певний факт чи обставину тоді, коли іншим чином встановити їх неможливо (незалежно від того, чи є воно істинним насправді). Прикладом цього може бути ситуація, коли особа, яка вчинила правопорушення, стверджує про те, що не знала про протиправність та караність свого діяння. Фактичне незнання закону могло б стати дуже поширеною обставиною для виправдання особою своїх неправомірних дій, що поставило б під сумнів обов'язковість виконання закону, дія закону була б нівельована цією обставиною. Тому ще з часів римського права відомі такі латинські постулати, які були покладені в основу правозастосовчої діяльності державних органів Стародавнього Риму: як «*ignorantia juris nocet*» («незнання права шкодить»), «*ignorantia juris non excusat*» («незнання права не є виправданням»), «*ignorantia juris non est argumentum*» («незнання права не є доказом») [7, с. 68].

Непряма презумпція знання закону, на якій ґрунтується важливий правовий принцип, покладений в основу всієї правозастосовчої діяльності, є однією з найважливіших та найдавніших презумпцій. Така назва презумпції є суто теоретичною, в неї закладено широке розуміння поняття «закон», а не конкретного виду нормативно-правового акту. В назві цієї презумпції закон ототожнюється з нормою права, тобто у даному випадку йдеться про зміст будь-якого нормативно-правового акта, який через певні правові чинники та умови має бути відомий будь-якій особі.

Беручи до уваги формулювання конституційних норм, назва презумпції знання закону має бути іншою.

Так, ст. 57 Конституції України ґрунтується на більш вузькому розумінні поняття «закон», маючи на увазі під «законом» власне нормативно-правовий акт. Тому назва цієї презумпції, відповідно до ст. 57 Конституції України, повинна бути сформульована як «презумпція знання змісту нормативно-правових актів».

Для встановлення належних взаємовідносин між державою та іншими суб'єктами необхідне, перш за все, знання та розуміння громадянами змісту нормативно-правових актів, вміння їх застосовувати.

Відповідно до ч. 2 ст. 57 Конституції України, закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними [4].

Офіційне оприлюднення законів та інших нормативно-правових актів здійснюється з метою доведення їх змісту до відома суб'єктів та є необхідною умовою реалізації правових норм, які ними закріплені. Офіційним буде вважатися лише таке оприлюднення нормативно-правового акта, яке здійснене відповідним чином.

Непряма презумпція знання закону, яка, на думку окремих авторів, не має високого ступеня ймовірності [8, с. 17], що, на наш погляд, помилково, поширюється лише на офіційно оприлюднені нормативно-правові акти, неопубліковані нормативно-правові акти є нечинними.

Конституція України визначає засади правового статусу будь-якої людини, незалежно від наявності у неї громадянства, та фізичних осіб, що є громадянами України. У цій сфері також сформовано систему презумпцій, кожна з яких стосується певного аспекту правового статусу людини чи громадянина. У більшості презумпцій цієї групи відображаються загальновизнані стандарти прав і свобод людини та громадянина. Найбільш важливими непрямыми презумпціями цієї групи є: презумпція невід'ємності прав людини і громадянина, недопустимості обмеження, скасування чи звуження змісту невідчужуваних прав та свобод, презумпція права на життя, презумпція невизнання зворотної сили закону, що погіршує становище особи, презумпція добросовісності людини та громадянина. Більшість наведених презумпцій закріплені в Конституції України відповідно до міжнародних стандартів у галузі прав людини, що відображені у відповідних міжнародних правових актах.

Презумпція невід'ємності прав людини і громадянина, недопустимості обмеження, скасування чи звуження змісту невідчужуваних прав та свобод. Закріплення цієї презумпції в нормах права історично було пов'язане з теорією природного права (*jus naturale*), що ґрунтувалась на тому, що право повинно бути відображенням природного стану речей, природне право виникло і розвивалось як право Бога (всесвітнього розуму) з метою визначення системи правил та принципів, які регулюють людську поведінку і мають універсальний характер, тобто стосуються всіх людей незалежно від національних юрисдикцій [9, с. 31]. Найбільшого розвитку ця наукова концепція набула у працях Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, Ш. Монтеск'є. У результаті відповідного обґрунтування теорії природних прав утвердилась думка про приналежність людині від народження певних невідчужуваних прав, які не можуть бути обмежені нормами об'єктивного

права. Презумпція невідчужуваності прав і свобод людини й громадянина забезпечує неможливість обмеження чи позбавлення цих прав. Ця презумпція ґрунтується на тому, що будь-яке обмеження, скасування чи звуження змісту невідчужуваних прав і свобод людини й громадянина неприродне. Кожна людина народжується з певними правами, які є невід'ємними, невідчужуваними і непорушними протягом усього її життя.

Відповідно до ст. 27 Конституції України, кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. У цій конституційній нормі закріплена непряма презумпція права на життя. Інший підхід суперечив би природі самої людини. Ця презумпція виключає можливість позбавлення людини життя будь-якою особою, навіть у тому випадку, якщо це відбувається з санкції державного органу. З позиції цієї презумпції смертна кара чи евтаназія – неприпустиме порушення. У деяких країнах, де дозволено смертну кару чи евтаназію, презумпція права на життя буде вважатися спростовною. Хоча це питання дискусійне.

Наступна не менш важлива презумпція, яка стосується правового статусу людини та громадянина, - презумпція невизнання зворотної сили закону, що погіршує становище особи.

Відповідно до ст. 58 Конституції України, закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення [4].

Одним із видів дії нормативно-правових актів є зворотна дія. Зворотна дія нормативно-правового акту означає можливість його застосування до відносин або до поведінки особи, що мала місце у минулому до прийняття нормативно-правового акта. Конституція України допускає зворотну дію лише тих актів, що пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Стосовно нормативно-правових актів, що вперше встановлюють відповідальність за певний вид правопорушення або обтяжують відповідальність, яка вже існувала на момент учинення правопорушення, то конституційна норма, яка відображає відповідну непряму презумпцію, забороняє зворотну дію такого нормативно-правового акта.

Ця непряма презумпція відома з часів римського права, яке закріплювало принцип «*nullo crimen sine lege*» (немає злочину без покарання, немає покарання без закону, немає злочину без законного покарання) [10].

Презумпція добросовісності особи є однією з найважливіших презумпцій, що впливають на її правовий статус. Ця презумпція застосовується до будь-якої особи незалежно від її громадянства.

Відповідно до ст. 68 Конституції України, кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції та законів України [4]. Отже, поведінка особи, що відповідає Конституції та законам України, вважається добросовісною, якщо не буде встановлено інше. Обов'язок держави гарантувати особі право знати свої права та обов'язки (ст. 57 Конституції України) [4].

Висновки. Аналізуючи непрямі матеріальні презумпції конституційного права, що застосовуються у правозастосовчій практиці, можна зробити висновок про їх істотну роль у регулюванні суспільних відносин, що формують предмет конституційного права.

Установлені конституційні презумпції, що діють у сфері конституційного ладу та основ правового статусу людини і громадянина, мають виражені критерії для правомірної поведінки (діяльності) суб'єктів конституційно-правових відносин і припускають обов'язок всіх суб'єктів конституційного права діяти на основі та відповідно до Конституції України. Будь-яке порушення положень конституційних презумпцій у даній сфері негативно позначається як на інтересах фізичних осіб, так і держави в цілому.

Недостатня увага суб'єктів законодавчої ініціативи до таких конституційних презумпцій, як презумпція конституційності державних актів, презумпція дійсності закону може призвести до неправомірних дій та професійних помилок законодавця, внаслідок чого будуть створені правові норми, які не відповідають основним положенням Конституції України, і є певною загрозою для нормального функціонування конституційного ладу української держави, конституційний законності.

Список літератури

1. Бабаев В.К. Презумпции в советском праве. Автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук. Свердловск : Свердловский юридический институт. 1969. – 24 с.
2. Качур Н.Ф. Презумпции в советском семейном праве. Дисс. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук. Свердловск, 1982.
3. Эбзеев Б. С. Конституция. Правовое государство. Конституционный суд : Учебное пособие для вузов / Б. С. Эбзеев. – М. : Закон и право, ЮНИТИ, 1997. – 349 с.

4. Конституція України : Основний закон від 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.
5. Сухинина И. В. Презумпции в конституционном праве Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ирина Витальевна Сухинина. – Москва, 2003. – 172 с.
6. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права : підруч. / М. С. Кельман, О.Г. Мурашин, Н.М. Хома. – [3-тє вид., стереотип.]. – Львів : Новий Світ – 2000, 2007. – 496 с.
7. Cora Steinringer «Beweisrechtliche Aspekte des Verbraucherschutzes bei allgemeinen oder für den Einzelfall vorformulierten Vertragsbedingungen im italienischen und deutschen Recht»: Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der juristischen Fakultät der Universität Regensburg. - 2002. - S. 43-75.
8. Щекин Д. М. Юридические презумпции в налоговом праве : Учебное пособие / Д. М. Щекин; Под ред. : Пепеляева С. Г. – М. : МЗ Пресс, 2002. – 252 с.
9. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції / Станіслав Шевчук. – Харків : Консум, 2002. – 302 с.
10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.bihun.info

Стаття надійшла до редколегії 6 вересня 2012 року.

Рекомендована до опублікування у “Віснику” членом редколегії А.З. Георгією.

O.S. Kotukha

Indirect material presumptions in constitutional law of Ukraine

Summary

The article reveals the essence of indirect material presumptions of constitutional law of Ukraine, provides their classification and describes basis of their formation. The article also examines influence of indirect material presumptions on the law enforcement practice.

Keywords: principle, evidence, probability, rule of law, judgment, presumption, indirect material presumption of constitutional law, legal regulation.

A.C. Komuha

Непрямые материальные презумпции в конституционном праве Украины

Аннотация

Раскрыта сущность косвенных материальных презумпций в конституционном праве Украины, проведена их классификация, охарактеризована основа формирования, а также проанализировано их влияние на правоприменительную практику.

Ключевые слова: принцип, доказательность, вероятность, норма права, суждения, презумпция, непрямая материальная презумпция конституционного права, правовая регуляция.